

ԱՆԱՀԻՏ ԱՍԱՏՐՅԱՆ

ՄՄ

ՀՈՎՃԱՆ ՍԻՐՁԱՅԱՆ ՎԱՆԱՆԴԵՅՈՒ ԶԵՈՎԱԳՐԱԿԱՆ ԺԱՌԱՆԳՈՒԹՅՈՒՆԸ

Զմյուռնահայ գաղթօջախը (որի ստեղծման ժամանակը, չնայած բազմաթիվ աղբյուրների տարատեսակ տվյալների, այնուամենայնիվ, վիճելի հարց է պատմաբանների համար¹) եղել է հայկական մշակույթի ստեղծման ու զարգացման յուրօրինակ կենտրոն: Հայերի հիմնած անհրաժեշտ կառույցները՝ եկեղեցիներ, վարժարաններ, տպարաններ, հասարակական կազմակերպություններ եւ այլն, ապահովել են Զմյուռնիայի հայկական համայնքի զարգացումն ու ամրապնդումը:

Զմյուռնիայի հայության առաջին խոշոր ձեռքբերումը Ս. Ստեփանոս եկեղեցին էր, որտեղ հետագայում կառուցված Առաջնորդարանն ու Մեսրոպյան վարժարանը հայապահպանման հիմնական կենտրոններ դարձան: Առաջնորդարանը ղեկավարում էր հայ համայնքի ու նրա դավանանքի պահպանման գործը՝ լուծելով կրոնական եւ ներհամայնքային հարցեր՝ նվիրակի² միջոցով ապահովելով կապը զմյուռնիահայ համայնքի եւ Մայր Աթոռի միջեւ:

Զմյուռնիահայության համար հատկապես բեկումնային էր Մեսրոպյան վարժարանի ստեղծումը, որի հետ են կապված Զմյուռնիայի գրեթե բոլոր մեծանուն գործիչների կյանքն ու գործունեությունը՝ Հ. Միրզայան Վանանդեցի, Ս. Ոսկանյան, Ա. Փափագյան, Մ. Մամուրյան, Տ. Չուխաճյան, Վ. Փափագյան եւ ուրիշներ: Նշանավոր գործիչներից ուզում ենք առանձնացնել Հ. Միրզայան Վանանդեցուն, ով վարժարանի առաջին

¹ Այս հարցի շուրջ իրարամերժ փաստերն ու կարծիքները խորապես քննել է Ա. Խառատյանը. տե՛ս **Ա. Խառատյան**, Զմյուռնիայի հայ գաղթօջախի կազմավորման շուրջ, ԼՀԳ, թ. 3, Երեւան, 2017, էջ 26-34:

² Մայր Աթոռը դեռեւս Սիմոն Երեւանցի կաթողիկոսի օրոք նվիրակներ էր ուղարկում հայկական թեմեր, որի նպատակը, բացի հոգետր կապի ամրապնդումից, նաեւ Մայր Աթոռի համար նյութական անհրաժեշտ օգնություն ստանալն էր: Զմյուռնիայի եւ Մայր Աթոռի միջեւ այս կապը, տարբեր տեսակի նվերների ուղարկումը Մայր Աթոռ, հատկապես տեսանելի է Ղուկաս Կարնեցի կաթողիկոսի օրոք, ով 1764 թ. մարտից 1775 թ. ամռան կեսերը Զմյուռնիայի առաջնորդն ու նվիրակն էր. տե՛ս **Վ. Գրիգորյան**, Դիվան Հայոց պատմության, գիրք Ա., Ղուկաս Կարնեցի 1786-1792, հտ. Բ., Երեւան, 2003, էջ XCVII:

ուսուցիչն ու տեսուչն էր: Առհասարակ Վանանդեցու դերն անգնահատելի է Զմյուռնիայի հայ համայնքի կրթական ու զարգացման հարցերում: Վանանդեցին ամբողջ կյանքը նվիրել է Զմյուռնիայի հայությանը՝ ջանքեր չխնայելով հայոց լեզվի ու կրոնի պահպանման գործում: Նրա ջանքերի ու եռանդի շնորհիվ Մեսրոպյան վարժարանը, ձեռք բերելով լայն ճանաչում, կարողացավ կրթական բարձր որակ ապահովել: Վարժարանի սաները հետագա կրթությունը շարունակում էին արտասահմանում՝ Փարիզում, Լոնդոնում եւ այլուր: Վանանդեցին նաեւ սկզբունքային պայքար է ծավալել կաթոլիկության դեմ՝ ընդդիմանալով լատին եւ հայ կաթոլիկ քարոզիչներին՝ ԺԸ. դարում ծավալած մարդաորսական գործունեությունը:

Հովհան Միրզայանին Վանանդեցի է կոչել նրա ուսուցիչ Շնորհա Ամիրան՝ ի հիշատակ Ղուկաս Վանանդեցու: Հովհան Վանանդեցու³ կենսագրության մասին ամբողջական տեղեկություն ենք ստանում իր իսկ հեղինակած «Ոսկի դար Հայաստանի» չափածո վիպերգության «Վարք հեղինակի Ոսկեդարում» խորագրով առաջաբանից: Ըստ այդ տեղեկությունների՝ Վանանդեցին ծնվել է 1772 թ. Վասպուրական նահանգի Վան քաղաքում, բազմազավակ ընտանիքում: Ծնողներն էին Մանիշակը եւ Միրզան. «Սոյն այս այր պանծալի՝ի պարգեւացն Ասրուծոյ ծնաւ ՚ի քարեպաշտ եւ յողղափառ ծնողաց՝ի Վան քաղաքի Վասպուրական նահանգին, յերկուրասանից՝ Կրասնեքորդն յեղբարս իւր, յամի Տեառն 1772: Անունն իորն Միրզա եւ մօրն Մանիշակ. եւ մկրտեալ՝ անուանի Ամիրզայրէ...»⁴: Վանանդեցին շատ վաղ՝ չորս տարեկանում զրկվել է հորից: Բազմանդամ ընտանիքի հոգսերի ծանրությունը ստիպում է մորը դեռեւս ութ տարեկան Վանանդեցուն ուղարկել Կտուց անապատ՝ կրթություն ստանալու: Այնտեղ Վանանդեցին աշակերտում է Գասպար վարդապետին: Նրա ընդունակությունները զարմացնում են միաբաններին. «Այլ որ ասրուածաձիր շնորհք իմն էին նմա ՚ի գիւրս քանից եւ չափաբանութեանց ՚ի մանկութեան անդ իւրում զմիաբանսս զարմացուցանէր...»: Բարձր ընդունակությունների շնորհիվ շատ արագ ստանում է դպրության չորս աստիճան՝ ի պատիվ Ոսկեբերանի Ամիրզադե անունը փոխարինելով Հովհանով: Գիտության ծառավոր Հովհան Վանանդեցուն հասցնում է Կ. Պոլիս: Ըստ Հր. Աճառյանի՝ Պոլսում, մինչեւ դպրատանը տեղավորվելը, պարապությունը չդիմանալով, Վանանդեցին

³ Ձեռագրերում հանդիպում են անվան գրության հետեւյալ ձեւերը՝ «Յովհաննէս Միրզայան», «Յովհան Միրզայեան», «Հովհան Վանանդեցի», «Յովսան Վանանդեցի», «Տէր Յովհան»:

⁴ Տե՛ս Զ. Վանանդեցի, Ոսկի դար Հայաստանի, ի Զմիւռնիա, 1841, էջ 3:

ձեռքն է վերցնում եւ «...բերան է անում Ս. Գիրքը, Նարեկը, Շարականը, մինչեւ իսկ Բառարանը»⁵: Այնինչ նույն հարցի շուրջ Մ. Աբեղյանը նկատում է. «Ուսման փափագը նրան Պոլիս է տանում իր քսանամյա հասակում, երբ լավ ծանոթ էր Աստվածաշնչին, գիտեր շարական ու Նարեկ...»⁶: Մայրաքաղաքում նրան հաջողվում է մտնել Մայր դպրատուն, ուր ուսանում է յոթ տարի⁷ եւ սովորում ճարտասանություն, քերականություն, տրամաբանություն: Մայր դպրատանը ստացած ուսումը հարթում է նրա հետագա ուղին:

Վանանդեցու սովորելու տարիներին դպրատան վերակացուն էր Շնորհք Մկրտիչ Միրիճանյանը⁸, որ նաեւ դպրատան հիմնադիրն էր: Նա նկատել եւ իր հովանավորության տակ էր առել շնորհալի Հովհաննիս: Ուսանելու տարիներին Վանանդեցին գումար էր վաստակում՝ ուրիշների համար նամակներ գրելով, ինչին դեմ էր Շնորհք Ամիրան, եւ, որպեսզի Վանանդեցին թողնի այդ աշխատանքը ու միայն դասերով զբաղվի, Միրիճանյանը նրան 3 դահեկան թոշակ է նշանակում: Վանանդեցու նկատմամբ Շնորհք Ամիրայի յուրահատուկ վերաբերմունքն այսքանով չէր սահմանափակվում: Նա Վանանդեցուն վերաբերվում էր հարազատ որդու պես եւ հաճախ հրավիրում իր տուն. «...Ընկալեալ լինի՝ ի բարեճոխ տուն Շնորհք ամիրայի՝ վերակացուի դպրատանն. որ եւ ո՛չինչ տարբեր ՚ի զաւակաց իւրոց սեղանակիցս զնա արարեալ ինքեան՝ պատուասիրէր, գգուէր հայրաբար...»⁹:

Դպրատանը սովորելու տարիներին Վանանդեցին անընդհատ հիացրել է ուսուցիչներին իր ստեղծագործություններով, դրանց ճոխությամբ եւ գեղեցիկ հանգավորմամբ. «Յաւուր միում այն ինչ ՚ի գրուածոց իւրոց տանի առ վարժապետս իւր ՚ի սրբագրութիւն, տիրացու Յարութիւն վարժապետս իւր հայեցեալ զգեղեցիկ նկարագրութիւն նիւթոցն, որ ՚ի գրուածին, եւ զընտիր ըն-

⁵ **Հր. Աճառեան**, Պատմութիւն հայոց նոր գրականութեան, պրակ Ա., Նոր-Նախիջեան, 1910, էջ 127:

⁶ **Մ. Աբեղյան**, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք Բ., Երեւան, 1946, էջ 510:

⁷ Ըստ Մ. Աբեղյանի՝ Հ. Վանանդեցին Պոլսում սովորել է 6 տարի. տես **Մ. Աբեղյան**, նշվ. աշխ., էջ 510:

⁸ Մկրտիչ Միրիճանյան Շնորհք ամիրան (1742-1800 թթ.) բարձրագույն կրթություն է ստացել Իտալիայում եւ գալով Ստամբուլ՝ 1790 թ. իրավունք է ստացել բացելու առաջին թաղային դպրոցը: Նա դպրատանը կից բացել է նաեւ տպարան, իսկ 1794 թ.՝ հիվանդանոց: Ահա այս ազգանպաստ գործերի համար էլ արժանացել է «Շնորհք ամիրա» տիտղոսին Կաղովանցի Զաքարիա պատրիարքի կողմից. տես **Վ. Աշյան**, *Ամիրաների եւ առեւտրաարհեստավորական խավի գործունեությունը պոստհայ գաղթօջախում* (ԺԸ. դարի վերջ - ԺԴ. դարի առաջին կես), ԼՀԳ, թ. 1, Երեւան, 1998, էջ 106:

⁹ **Յ. Վանանդեցի**, նշվ. աշխ., էջ 7:

յրիր բառիցն ճոխությունս, եւ զընդ միմեանս յարմարաւոր աղիսաղիսումն՝ սքանչանայ ընդ այն. եւ փայփայեալ զուսն նորին՝ ասէ. Որդեակ իմ, մերումն աշխատանաց ամա՛հ արդինք. եւ չեն ինչ զարմանք, զի եւ Նարեկեանն Քերթող քոյդ է քաղաքակից. զնորին շնորհս զգննուցուս յանձինդ...»¹⁰:

Ինչպես նշում են աղբյուրները, Հովհան Վանանդեցին ունեցել է միայն հայկական կրթություն: Տիրապետել է տաճկերեն (թուրքերեն), պարսկերեն, արաբերեն լեզուների, բայց չի իմացել եվրոպական որեւէ լեզու¹¹:

Վանանդեցին սկսել է ստեղծագործել դեռեւս աշակերտական տարիներն: Նա գրում էր ոտանավորներ¹², ճառեր. «... քանի ինչ ճառս յօրինեալս յաշակերտութեան իւում՝ եթող յաշխարհի յանմահութիւն իւրումն անուան: Եկեացէ օր, յորում յաջողեացի բանասիրաց, եւ զնոսին տալ տպագրութեամբ՝ ի լոյս ընծայեալ: Առաջին՝ ՚ի պայծառակերպութիւն Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի: Երկրորդն՝ առ սուրբ Աստուածածինս յիսկական իւր այցելուն: Երրորդն՝ ճառ եռամասնեայ՝ ՚ի մայր դպրատունն, ի Շնորհք ամիրայնեւ յերկոսին վարժապետս իւր: Չորրորդ՝ յամենասիրաշարաչութիւնն Աստուծոյ: Հինգերորդն՝ յԱստուածընկալ սուրբ Խաչն փրկչական եւ պէտքս երկուս եւ զտրամաբանական վիճաբանութիւն ինչ ընդ սրբազան Պօղոսի արքեպիսկոպոսի Ադրիանապօլսոյ եւ զայլ եւս կորուսեալս, որք յայրնին ՚ի յառաջաբանութեանն անդ ճառիցն...»¹³:

Վանանդեցին փափագում էր հայրենիք վերադառնալ եւ իր ստացած գիտելիքները հայրենիքին ծառայեցնել: Սակայն երբ Զմյուռնիայից դիմում են Շնորհք ամիրային՝ խնդրելով մի հմուտ վարժապետ ուղարկել Մեսրոպյան դպրոց, վերջինս, առանց երկմտելու, այդ գործը հանձնարարում է Հովհան Վանանդեցուն, ով ստիպված էր համաձայնել:

Վանանդեցին Զմյուռնիա է մեկնում 1798 թ. ապրիլի 26-ին, որտեղ սկսում է իր մանկավարժական եւ ստեղծագործական բուռն գործունեությունը՝ վերջնականապես կյանքը կապելով Զմյուռնիայի հայություն եւ Մեսրոպյան վարժարանի հետ¹⁴: Չորս տարի անց երկար հորդորներից հետո ամուսնանում է¹⁵ ետեւում թողնելով հայրենիք վերադառնալու հույ-

¹⁰ Անդ, էջ 6:

¹¹ Տէս Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 511:

¹² Կոմիտասի «Հայաստան» երգը գրվել է Վանանդեցու համանուն բանաստեղծության հիման վրա:

¹³ **Յ. Վանանդեցի**, նշվ. աշխ., էջ 7: Երրորդ ճառում նշված 2 ուսուցիչներից մեկը տիրացու Հարությունն էր, մյուսը՝ մահտեսի Մանասէ Կարնեցին:

¹⁴ Տէս անդ, էջ 9:

¹⁵ Վանանդեցու որդին էր Մարգար քահանան (1803-1861 թթ., աշխարհիկ անունը՝ Գրիգոր): Վերջինս դասավանդում էր Մեսրոպյան եւ Հոփսիմյան վարժարաններում: Ի

սը: Լինելով Մեսրոպյան վարժարանի առաջին ուսուցիչը՝ Վանանդեցին երեսուն տարի հայկաբանություն է դասավանդել՝ ամբողջ ընթացքում ստանձնելով նաեւ վարժարանի տեսչի պաշտոնը:

Հովհան Վանանդեցու ներդրումը հայ գրականության մեջ անգնահատելի է: Նա սկսում է ստեղծագործել՝ չունենալով որեւէ մասնագիտացում գրականության ասպարեզում, եւ դասականապաշտությունը դարձնում է տիրապետող ուղղություն արեւմտահայ գրականության մեջ:

Վանանդեցին հայտնի է ծավալուն ճառերով եւ դյուցազնապոեմներով: 1816 թ. գրված «Ճառ ներբողական ի Սուրբ Խաչն Քրիստոսի եւ պատմագրական առասացութիւն ի Սուրբ Նշանն Վարագայ»¹⁶ գործը, որտեղ հեղինակը ներկայացնում է Վարագավանքի պատմությունը եւ կարեւորում քրիստոնեության դերը հայ ժողովրդի կյանքում, 1853 թ. Մոսկվայում հրատարակում է Վանանդեցու հայտնի աշակերտներից Մսեր Մսերյանը՝ ի նշան երախտագիտության¹⁷: Նրա հաջորդ ծավալուն գործը «Տեսարան հանդիսիցն Հայկայ, Արամայ եւ Արայի» երկն է, որտեղ հետեւելով Խորենացուն՝ Վանանդեցին չափածո վերաշարադրել է «Արա Գեղեցիկ եւ Շամիրամ» վիպասը¹⁸: Երկը հրատարակվել է Զմյուռնիայում 1856 թ.¹⁹: Վանանդեցու «Արփիական Հայաստան» դյուցազներգությունը, որտեղ շարադրված է հայ ժողովրդի քրիստոնեության ընդունման պատմությունն ըստ Ագաթանգեղոսի, հրատարակվել է Կ. Պոլսում 1836 թ.: Որոշ ընդմիջումից հետո (հավանաբար ծանր հիվանդության հետ կապված) Վանանդեցին գրել է իր վերջին՝ «Ոսկի դար Հայաստանի» երկը, որտեղ եւս արծարծում է պատմական եւ աստվածաշնչային թեմաներ: Այս երկը տպագրվել է 1841 թ. Զմյուռնիայում. Հովհան Վանանդեցու աշխատությունների մատենագիտական ցանկը կազմել է Արսեն Ղազիկյանը²⁰, իսկ նրա գործերին հպանցիկ անդրադարձել

շնորհիվ Հ. Քոսյանի՝ մեզ է հասել նրա գերեզմանաքարի գրությունը. տե՛ս Հ. Քոսեան, Հայք Ի Զմիւռնիա եւ ի շրջակայս, Զմիւռնիա եւ Հայք, հտ. Ա., Վիեննա 1899, էջ 105:

¹⁶ Տե՛ս ՄՄ, ձեռ. 5763, էջ 179:

¹⁷ Տե՛ս Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 511:

¹⁸ «Յուցակ ձեռագրաց»-ում այս երկի ստեղծման տարեթիվ է նշվում 1829 թ.. տե՛ս ՅՁՄՄ, հտ. Ա., կազմեցին՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաքյան, Երեւան, 1965, ձեռ. 3312, էջ 987: Իսկ Գրիգոր Կարնեցի Շաքաճյանը 1832 թ. այս երկն ընդօրինակելով՝ գործի ստեղծման ժամանակ է նշել 1831 թվականը. տե՛ս ՄՅՀԶ, հտ. Ը., խմբագրութեամբ՝ Գ. Տէր-Վարդանեանի, Երեւան, 2013, ձեռ. 2641, էջ 871:

¹⁹ Տե՛ս Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., էջ 511:

²⁰ Տե՛ս Ա. Ղազիկեան, Հայկական նոր մատենագիտություն եւ հանրագիտարան հայ կենսի, Վենետիկ, 1912, էջ 1989:

են Գ. Զարպհանալյանը²¹ եւ Նղիշե Դուրյանը²²:

Քանի որ Վանանդեցին հայ գրականագետների կողմից բավականին ուսումնասիրված է որպես գրական ստեղծագործող, այժմ անդրադառնանք նրան որպես գրչի եւ ընդօրինակողի:

Վանանդեցին շատ երիտասարդ հասակում տիրապետել է գրչության արվեստին: Լինելով ջանադիր գրիչներից մեկը՝ նա պատվերներ է ստացել եւ ընդօրինակել բազմաթիվ ձեռագրեր՝ դրանով իսկ նպաստելով հայ մշակույթի զարգացմանն ու տարածմանը: Նրա գրչին պատկանող ձեռագրերը տարբեր բնույթի են՝ գրական, կրոնական, բանասիրական, փրկիսոփայական եւ այլն: Վանանդեցու բոլոր ձեռագրերը ժամանակի պահանջին համապատասխան են եղել, ինչի մասին վկայում են նրա ձեռագրերից կատարված բազմաթիվ ընդօրինակումները ժամանակակից եւ հետագա գրիչների կողմից:

Վանանդեցին ամենասիրված ուսուցիչներից ու գրիչներից է եղել: Նրա անվանը հանդիպում ենք իր ժամանակակից՝ գրիչ Հովհաննես քահանա Զմյուռնացու որոշ ձեռագրերի հիշատակարաններում. «Փառք պարիւ եւ երկրպագութիւն եռանձնեայ Տէրութեանն եւ միասնական ամենասուրբ Երրորդութեանն՝ Հօր եւ Որդոյ եւ Հոգւոյն Սրբոյ... Այլ եւ զհոգւետր եւ զմարմնասուր հարազատքն մեր, րէր Յովհաննու Միրզայեան Վանանդեցոյ վարժապետին Զմիւռնոյ...»²³:

Անդրադառնալով Վանանդեցու գրչական ժառանգությանը՝ նշենք, որ ուսումնասիրությունների արդյունքում հաշվել ենք նրա գրչին պատկանող 19 ձեռագիր: Դրանք, ինչպես նշեցինք, տարբեր բնույթի են, գրված են նոտր գրով եւ շղագրով: Բոլոր ձեռագրերի նյութը թուղթն է, մեծ մասամբ կաշեկազմ են: Ձեռագրերն աչքի չեն ընկնում ճոխությունով, եւ դրանց շատ քիչ մասն ունի մանրանկարչություն, երբեմն հանդիպում են թռչնադրեր, հյուսածո զարդեր: Այս ձեռագրերի հիմնական մասը՝ 13-ը պահվում են Երեւանի Մատենադարանում, 2-ը՝ Երուսաղեմում, 2-ը՝ Վիեննայում, մեկը՝ Ղալաթիայի Ազգային մատենադարանի հավաքածուում, մեկն էլ հայտնի է Արմաշի ձեռագրացուցակից²⁴: Վանանդեցու գրչին պատկանող այս բոլոր ձեռագրերը գրվել են Զմյուռ-

²¹ Տես Գ. Զարպհանալյան, Հայկական մատենագիտություն, Վենետիկ, 1883, էջ 74:

²² Տես Ե. Դուրեան, Պատմություն հայ մատենագրության ի վաղ ժամանակաց մինչեւ մեր օրերն, Կ. Պոլիս, 1885, էջ 92-93:

²³ Տես Ն. Պողարեան, Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», հտ. Է., Երուսաղեմ, 1974, ձեռ. 2219, էջ 309. (այսուհետ՝ Եղմ. հտ. Է., ձեռ. ..., էջ ...):

²⁴ Տես «Ցուցակ ձեռագրաց Արմաշի վանքին», կազմեց՝ Յ. Թօփճեան, Վենետիկ, 1962:

նհայում, բացառությամբ մեկի (ՄՄ ձեռ. 4030), որը գրվել է Սեւանում 1828-1829 թթ.: Այն հետեւյալ բովանդակությամբ է՝ «Կուռնելիոս Ալափիտայ, Մեկնութիւն գրողն Մովսիսի»: Հովհան Վանանդեցու մեզ հասած ամենավաղ թվակիր ձեռագիրը 1806 թ. է (ՄՄ ձեռ. 927²⁵, «Գիրք որ կոչի Հոգեաց»²⁶, ստացողն է Ստեփանոս Տփիսիսեցին), բայց ՄՄ թիվ 139 ձեռագրում²⁷ հիշատակվում է Վանանդեցու՝ ավելի վաղ շրջանի գործի մասին՝ «Տետրակ կոչեցեալ Տապար սիրոյ...», որը թվագրված է 1804 թ. հոկտեմբերի 27-ով եւ ներառված է 1806 թ. ժողովածուի մեջ:

Վանանդեցու թերեւս ամենաշատ տարածում գտած գործը «Կերակուր քահանայից»-ն է, որը սկսել է Ստեփանոս արքեպիսկոպոսի հորդորով, երբ 18 ու կես տարի վարժապետություն անելուց հետո Ձմյուռնիայի վերատեսուչ Փիլիպպոս արքեպիսկոպոսի պնդմամբ ձեռնադրվել է սարկավագ, ապա՝ քահանայի աստիճան ստացել: Վանանդեցին գրում է. «...հրամանաւ րեառն րեառն Սրեփանոսի առաքելապապսկ արքեպս-ի Զմիռնոյ նոր շարադրեալ ըստ հայկարանութեան կարգի, յաւելմամբ ի նոյն եւ այլ եւս վկայութեանց եւ բացարրութեանց, ի ձեռն Միղգայեան րէր Յօհան Վանանդեցի վրժպ. քահանայի Զմիռնոյ Ս. Սրեփանոս եկեղեցոյն 1822: Ի 16 յուլիս»²⁸: Հիշարակարանում նշված Սրեփանոս արքեպիսկոպոսը Զմիռնիայի նմիրակ

²⁵ Այս ձեռագրի հետագա հիշատակարանում կարդում ենք. «Զգիրքս Հոգեաց ընծայեցի ի վայելս տիրացու Գրիգոր Ամիրայեան Աշտարակեցոյ իմս հարազատի, ի վայելս իւր: Յամի Տեառն 1820, օգոստոս 1, ի Սուրբ Էջմիածին: Ստեփան եպիսկոպոս Ենօքեան»: Կնքադրոշմ՝ «Քրիստոսի ծ[առայ] Ստեփան Ենօքեան, 1807». տե՛ս ՄՅՀԶ, հտ. Գ., կազմեց՝ Օ. Եգանեան, Երեւան, 2007, էջ 1265: Նույն տեղեկությունն ենք կարդում նաեւ ՄՄ ձեռ. 1262-ի հետագայի հիշատակարանում, ինչն էլ վկայում է, որ վերջինս միանգամից մի քանի ձեռագիր է նվիրաբերել. տե՛ս ՄՅՀԶ, հտ. Դ., կազմեցին՝ Ա. Քեօշկերեան, Կ. Սուքիասեան, Յ. Քեօսէեան, Երեւան, 2008, էջ 772:

²⁶ ՄՄ ձեռ. 927-ում (տե՛ս ՄՅՀԶ, հտ. Գ., էջ 1265) եւ Եղմ. ձեռ. 584-ում «Գիրք որ կոչի Հոգեաց»-ի թարգմանության թվական է նշված 1671-ը. տե՛ս Ն. Պողոթեան, «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», հտ. Բ., Երուսաղեմ, 1967, էջ 695 (այսուհետ՝ Եղմ. հտ. Բ., ձեռ. ..., էջ ...), իսկ ՄՄ ձեռ. 924-ում թարգմանության թիվ է հիշատակվում 1668-ը (տե՛ս ՄՅՀԶ, հտ. Գ., էջ 251):

²⁷ ՄՄ ձեռ. 139-ժողովածոյ, 1806 թ.: Սյրացող՝ Ստեփաննոս վրդ. Տփիսիսեցի: Նիւթ՝ թուղթ: Մեծութիւն՝ 20,8x15,8: Գրութիւն՝ միասին: Գիր՝ նոտրգիր: Տող՝ 22: Կազմ՝ դրոշմազարդ բաց շազանակազոյն կաշի:

²⁸ Տե՛ս Ստ. Կանայեանց, «Յուցակ հայերէն ձեռագրների Թիֆլիզի Ներսիսեան հոգեւոր դպրանոցի», Թիֆլիզ, 1893, ձեռ. 8, էջ 26: Նկատենք, որ Վանանդեցու «Կերակուր քահանայից»-ն ընթերցանական գրեթէ բոլոր գրիչները պահպանել են վերոնշյալ հիշատակարանը (տե՛ս Եղմ. ձեռ. 360, 2127, 3560 եւ այլ): Թիֆլիսի Ներսիսյան վարժարանի նշված ձեռագիրը հետագայում, 1937-1940 թթ. ընթացքում, 35 այլ ձեռագրերի հետ միասին տեղափոխվել է Երեւանի Մատենադարան եւ պահվում է 7935 համարի ներքո (տե՛ս Օ. Եգանյան, Մատենադարանի ձեռագրական հավաքածուները, Յուցակ Ձեռագրաց, հտ. Ա., Երեւան, 1965, էջ 155): Քանի որ ձեռագրի նկարագրությունը ցուցակում (հտ. Բ., էջ 639) համառոտ է, հաջորդիվ ձեռագրի նկարագրությունը ներկայացրել ենք՝ ըստ Ստ. Կանայեանց ցուցակի:

և առաջնորդ Սրեփիանոս Ենովքյան Թիֆլիզեցին է: Վանանդեցու գրչին պարկանող «Կերակուր քահանայից»-ի օրինակներից մեկը (Արմաշի ձեռագրացուցակ, ձեռ. 136)²⁹ բովանդակում է ոմն Սրեփիանոսին նվիրված մի ձոն: Կարծում ենք, որ Վանանդեցու գրած այդ ձոնը նվիրված է եղել վերոնշյալ Սրեփիանոս Ենովքեան Թիֆլիզեցուն: Վանանդեցին նշում է, որ «Կերակուր քահանայից»-ը նախապես լատիներենից թարգմանել էր Վարդան կրոնավորը, այնուհետև ինքը լրացրել, խմբագրել և վերաշարադրել է. «...քան 'ի տկարություն մրացս հայելով՝ յանձն առի զըրեպրակս զայս Կերակուր քահանայից անուանել 'ի յարակ ոճ հայկական լեզուի յարմարագրել, զոր Վարդան ոմն արեղայ թարգմանեալ էր յառաջագոյն 'ի լատին լեզուէ: Այլ զայս ինչ յայտնի խոստովանիմ, զի յայսմ սակաւաքիրտն աշխատութեան ոչ միայն զշարադրութիւնս առաջին բանիցն փոփոխեցի, այլ և զբազում եւս նոր վկայութիւնս եւ բացատրութիւնս եւ իմաստ իսկ 'ի նոյն յաւելի՝ մինչեւ մարթ լինիլ ասել նորոգ շարադրեալ, թէպէտ և հիմն եղեալ էր նա նախագոյն...»³⁰: Վանանդեցու «Կերակուր քահանայից»-ի խմբագրման եւ վերաշարադրման ժամանակ է հիշատակվում 1822 թվականը: Որպես կանոն, Վանանդեցին եւ հետագա բոլոր գրիչները, ովքեր պահպանել են գրչության հիշատակարանը, իսկ դրանք շատ են, նաեւ խմբագրման ամսաթիվ են նշում: Հանդիպում են խմբագրման հետեւյալ ամսաթիվերը՝ հունիսի 2, հունիսի 18 եւ հուլիսի 16: Այն, որ «Կերակուր քահանայից»-ի հրատարակության համար ընտրվել է հուլիսի 16-ի խմբագրությունը, հնարավորություն է տալիս ենթադրելու, որ այն վերջնական, լավագույն խմբագրված տարբերակն է եղել³¹:

Վերոնշյալ գրքի տիտղոսաթերթի ամսաթվի հիշատակությամբ հայտնի է մի ձեռագիր³² եւս: Այն գրել է Մովսես Կիրակոսյանը (Կարնեցի) 1827 թ. Կարմիր վանքում³³: Գրչի հիշատակարանից³⁴ բացի պահպանվել

²⁹ Ձեռագիրը Արմաշ է տարվել 1836 թ., այդ մասին կարդում ենք ձեռագրի նկարագրությունում. «տեղեկություն՝ Ընծայեալ վանուցս 1836. Օգոստոս 18». տես «Արմաշի ձեռագրացուցակ», ձեռ. 136, էջ 271:

³⁰ Տես **Յ. Վանանդեցի**, Կերակուր քահանայից, Էջմիածին, 1841, էջ 3:

³¹ Տես անդ:

³² Տես **Ստ. Կանայեանց**, նշվ. աշխ., ձեռ. 8, էջ 26:

³³ Վանքը հայտնի էր Ս. Աստվածածին կամ Հնծուց վանք անունով, որը գտնվում էր Էրզրումից 16 կմ հյուսիս արեւելք, Հինձք գյուղի մոտ: Գմբեթը կարմիր քարով կառուցած լինելու համար կոչվել է Կարմիր վանք. տես ՀԱՀ, հտ. 5, Երեւան, 1979, էջ 323: Տես նաեւ ՀՀՇՏԲ, հտ. 3, Երեւան, 1991, էջ 56:

³⁴ «Եւ արդէն վերստին օրինակեցաւ ի նոյն բնագրէ եւս ձեռամբ Կարնեցի երբեմն մանկավարժ, երբեմն եւ գործակալ հրաշալի Կարմիր վանից եւ երբեմն (կամ եւ այժմ բոլորովին) թափառական եւ ստանդական լեալ, այրի (նորոգ) Մովսէս գրչիս Կիրակոսեան. Ի վայելս իմոյ անձին եւ յատուկ այնոցիկ, որք զճշմարտութիւնն սիրեն: 1827. Դեկտ. 28. Ի Կարնոս

են նաեւ Հովհան Վանանդեցու 1822 եւ 1824 թթ. հիշատակարանները, որոնք էլ ամբողջական տեղեկություն են տալիս Վանանդեցու ընդօրինակած ձեռագրի մասին: 1824 թ. հիշատակարանից պարզ է դառնում, որ Մովսէս գրիչի համար բնօրինակ հանդիսացած ձեռագիրը Վանանդեցին ժամանակին ընդօրինակել է իր մտերիմ, Մշո Ս. Կարապետի վարդապետ Մկրտիչի համար: Վանանդեցին գրում է. «Եւ այժմ նորոգ օրինակեալ ի ձեռն նորին ինքեան րէր Յովհաննու Վանանդեցոյ: Ի քարեաւ վայելումն հոչակաւոր աթոռոյն Մշու սրբոյ Կարապետի արդիւնաւոր նուիրակի րեառն Մկրտչի քաջաքարոզ վարդապետի, ի յիշարակ հիմնաւոր մարերմութեան, որում Տէր տացէ հասարար ամօք վայելել: -1824 յապր. 23: Ի դպրարանն Զմիւռնիոյ» (հղում տալ): Իսկ, ահա, Վանանդեցու 1822 թ. հիշատակարանում, ինչպես նշել ենք վերեւում Ստեփանոս արքեպիսկոպոսի հորդորմամբ գրված ձեռագրում, հանդիպում ենք հուլիսի 16 ամսաթիվը:

Հովհան Վանանդեցու այս գործը ժամանակին մեծ պահանջ է ունեցել, անգամ ինքն ընդօրինակել է այն մի քանի անգամ (ՄՄ ձեռ. 8634, Եղմ. ձեռ. 221, Արմաշի ձեռ. 136 եւ Թիֆլիսի ձեռագրացուցակ ձեռ. 8 (ՄՄ ձեռ. 7935): Ուսումնասիրության ընթացքում նկատեցինք հետաքրքիր մի իրողություն. Վանանդեցու գրչին պատկանող «Կերակուր Քահանայից»-ի 4 օրինակների հիշատակարաններում էլ գրիչը ստեղծման ժամանակ է նշում 1822 թ., ընդ որում՝ 2-ի դեպքում (Եղմ. ձեռ. 221, Արմաշ ձեռ. 136³⁵) համընկնում է ոչ միայն ձեռագրերի գրման թվականը, այլեւ ամսաթիվը՝ հունիսի 18: Չնայած վերջիններիս դեպքում պահպանվել են միայն ձեռագրերի մասին տեղեկությունները, սակայն համեմատական քննությունը ցույց է տալիս, որ տարբեր են վերոնշյալ ձեռագրերի ո՛չ միայն չափերը, այլեւ էջաքանակները: Հետեւապես բացառում ենք այն հանգամանքը, որ սրանք կարող են միեւնոյն ձեռագիրը լինել:

Առհասարակ, «Կերակուր քահանայից»-ը կարելի է համարել Վանանդեցու ամենաշատ ընդօրինակված աշխատությունը: Այն ընդօրինակվել է թե՛ իր ժամանակակից եւ թե՛ հետագա գրիչների կողմից: Ընդօրինակությունների մեծ մասը գտնվում է Երուսաղեմի հավաքածուում³⁶: Ամենաուշ ընդօրինակությունը կատարվել է 1856-1857 թթ.³⁷:

մերձ սուրբ Աստուածածնի հրաշալի Կարմիր վանք. տե՛ս Ստ. Կանայեանց, նշվ. աշխ. ձեռ. 8, էջ 26:

³⁵ Սա Վանանդեցու գրչին պատկանող միակ, ինչ շղագրով գրած ձեռագիրն է:

³⁶ Եղմ. ձեռ. 221, 360, 2127, 2256, 3506:

³⁷ Եղմ. ձեռ. 2076 - 1856-1857 թթ.: Գրիչ եւ սրացող՝ Աստուածատուր սրկ. Տէր-Յովհաննէսեան: Նիւթ՝ թուղթ: Մեծութիւն՝ 20x14x4: Գրութիւն՝ միասին: Գիր՝ շղագիր: Տող՝ 18:

«Կերակուր քահանայից»-ի ընդօրինակումների շարքում հետաքրքրու-
թյուն է ներկայացնում Երուսաղեմի Ս. Հակոբյանց վանքում պահվող թիվ
360 ձեռագրի հետազայի հիշատակարանը: Ձեռագիրը գրվել է Զմյուռ-
նիայում եւ թվակիր է՝ 1833 թ., հուլիս 8: Գրիչ Դավիթ վարդապետ [Կար-
նեցի]-ն հիշատակարանում նշում է, որ ձեռագիրն ընդօրինակում է հույժ
զգուշությամբ, որպեսզի տպագրության ժամանակ բնօրինակը փնտրելու
կարիք չլինի. «...յիսկական ձեռագրոյն վերոյիշեալ տ. Յովհանն շնորհապանս
ընտրի քահանայի օրինակեմ ձեռամբ իմով ամենայն զգուշութեամբ, որպէսզի ի
ժամանակին անսխալ տպուցի ի Ս. Աթոռն՝ առանց որոնելոյ զբուն իսկ ձեռագիր
նորին Յովհաննու քահանայի սատուածաշօշափ մատանցն սրբութեան»³⁸: Այս
հիշատակությունը փաստում է այն հանգամանքը, որ Վանանդեցու աշ-
խատությունը ժամանակին մեծ ճանաչում եւ պահանջարկ է վայելել եւ
այն դեռեւս 1833 թ. տպագրելու մտայնություն է եղել:

«Կերակուր քահանայից» աշխատությունից բացի, Վանանդեցին հա-
ճախ ընդօրինակել է նաեւ իր՝ «Կուռնելիոս Ալափիտեայ Մեկնութիւն
գրոցն Մովսիսի» գործը: Այս գործի՝ Վանանդեցու գրչին պատկանող
վաղագույն օրինակն ունի 1807 թվականը (ՄՄ ձեռ. 8809), երկրորդ ըն-
դօրինակությունն արվել է 1817 թ., որի ստացողն է Հակոբ Միրզայանը
(ՄՄ ձեռ. 4605), իսկ 3-րդ՝ վերջին ընդօրինակությունը, որի գրչության
վայրը Սեւանն է, նրա ամենաուշ թվագրված գործերից է՝ 1828-1829 թթ.,
եւ թերեւս ամենակարեւորը (ՄՄ ձեռ. 4030): Սա այն միակ ձեռագիրն է,
որը վկայում է Վանանդեցու՝ Գեղամա աշխարհում լինելու, այնտեղ ձե-
ռագիր ընդօրինակելու մասին: Ձեռագրի ստացողը Անտոն աբեղա Թիֆ-
լիսեցին է: Ձեռագրի հիշատակարանում Հովհան Վանանդեցին գրում է.
«Եւ նորոգ ընդօրինակեալ ի Յօհաննու Միրզոյեան Վանանդեցույ... յամի
Տեառն 1828 եւ ի թուին Հայոց ՌՄՀԷ. (1828), ի նոյեմբերի 28 սկսեալ յեր-
ջանիկ կղզին Գեղամայ»³⁹: Յավոք, մեզ չհաջողվեց Գեղամա աշխարհում
Վանանդեցու գործունեության մասին որեւէ այլ տեղեկություն գտնել:

Ինչպես վերելում նշեցինք, Վանանդեցու գործերն ընդօրինակվել են
նաեւ այլ գրիչների կողմից: Որոշ գործեր պահպանվել են հենց նրանց
ընդօրինակությունների շնորհիվ: Օրինակ՝ «Ճարտասանութիւն» աշ-
խատությունը, որը Վանանդեցին գրաբարից թարգմանել է աշխարհա-

Կազմ կաշեկազմ խաւաքարտեայ ոսկերորազ: Կնիք՝ հակթածեւ, կանաչ, «Աստուա-
ծատուր Վարդապետ, 1857»:

³⁸ Տէն Եղմ., հտ. Բ., ձեռ. 360, էջ 261:

³⁹ Տէն Ա. Ղազարոսյան, Սեւանի Անապատը ԺԷ.-ԺԹ.. դարերում, «Էջմիածին», Ժ., 1997, էջ 131:

բար, մեզ է հասել ոչ թե հեղինակի ինքնագրով, այլ հետագա ընդօրինակումով: Պահպանվել է աշխատության 4 ընդօրինակություն, որոնք գտնվում են Երուսաղեմի հավաքածուում (ձձ. 2924, 3605, 3666, 3698): Դրանցից մեկը՝ ձեռ. 3605-ի գրիչը Երուսաղեմի միաբան Մովսես Թուր-լույան Այնթափցին է, ով ձեռագիրն ընդօրինակել է 1902 թ. եւ, ըստ հիշատակագրության, 1904 թ. նոյեմբերի 30-ին այն նվիրել է Երուսաղեմի Ժառանգավորաց դպրոցի թանգարանին⁴⁰: Մյուսը՝ ձեռ. 2924-ը, կարելի է համարել այս 4 ընդօրինակություններից լավագույնը: Ձեռագրի գրիչը եւ ստացողը Երուսաղեմի բնիկ միաբան Սարգիս սրկ. Գեորգյան Պրուսացին է: Ձեռագիրը գրվել է 1863 թ. եւ ունի 1910 թ. նվիրաբերության հիշատակարան. «Կը նուիրեմ ձեռագիր Ճարտասանութիւնս Սրբոց Յակոբեանց վանոց ձեռագրաց թանգարանի, Յովհաննէս վրդպ. Գ. Մեծիփեկեան Պրուսացի, 1910, Մարտ 17 Երուսաղէմ»⁴¹: Մյուս երկուսի (ձձ. 3666, 3698) գրիչն ու ժամանակն անհայտ են, ընդ որում՝ 3698-ը բավականին թերի է:

Վանանդեցու գործերից եւս մեկը՝ «Փէնտի Աղղար», որը «... ՚ի հայս տաղաչափեաց ըստ բնագրին՝ պարզաբանութեամբ... զՊարսկերէնս եւ զթարգմանութիւնս հայացի գրովք ՚ի մի գիրս բովանդակեալ, եւ իւրաքանչիւր տանցն զնշանակութիւնս հանդէպ բնագրին եղեալ...»⁴², նույնպէս մեզ է հասել ընդօրինակման շնորհիվ: Այս գործը բարոյախրատական բնույթի է: Այն եւս պահպանվում է Երուսաղեմի հավաքածուում (ձեռ. 2877⁴³): Ձեռագրի գրիչն ու ստացողը Կիրակոս եպս. Երուսաղեմացին է: Նա նույն՝ 1837 թ. ընդօրինակել է նաեւ Վանանդեցու «Տեսարան Հանդիսիցն Հայկայ, Արամայ եւ Արայի» աշխատությունը (Եղմ. ձեռ. 763⁴⁴):

Ինչպէս գիտենք, ձեռագրերի ստեղծման գործում կարեւոր դերակատարություն ունի պատվիրատու-ստացողը: Վանանդեցու գրչին պատկանող ձեռագրերը արժեւորվում են նաեւ իրենց ստացողներով: Նրա

⁴⁰ Տե՛ս Ն. Պողարեան, «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», հ. ԺԱ., Երուսաղէմ, 1991, էջ 26 (այսուհետ՝ Եղմ. հտ. ԺԱ., ձեռ. ..., էջ ...):

⁴¹ Տե՛ս Ն. Պողարեան, «Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Յակոբեանց», հտ. Թ., Երուսաղէմ, 1979, էջ 128 (այսուհետ՝ Եղմ. հտ. Թ., ձեռ. ..., էջ ...):

⁴² Տե՛ս Յ. Վանանդեցի, Ոսկի Դար Հայաստանի, էջ 12:

⁴³ Եղմ. ձեռ. 2877-Տեսչութիւն Հովուական (Ա), փէնտի Աղղար (Բ)-թարգմ. Յովհ. Քահանայ Միրզայեան, 1837 թ.: Տեղ՝ Կ. Պոլիս: Գրիչ եւ ստացող՝ Կիրակոս եպիսկոպոս Երուսաղէմացի: Նիւթ՝ թուղթ: Մեծութիւն՝ 26x20x2,5: Գրութիւն՝ միասին: Գիր՝ շղագիր: Տող՝ 28: Կազմ՝ կաշեկազմ խաւաքարտեայ ոսկեդրուագ:

⁴⁴ Եղմ. ձեռ. 763-Տեսարան հանդիսից (Յովհ. Քին. Միրզայեան), 1837 թ.: Տեղ՝ Կոստանդնուպոլիս: Գրիչ՝ Կիրակոս եպիսկոպոս Երուսաղէմացի: Նիւթ՝ թուղթ: Մեծութիւն՝ 21x15x2: Գրութիւն՝ միասին: Գիր՝ նօտր շղագիր: Տող՝ 24: Կազմ՝ կաշեկազմ խաւաքարտեայ ոսկեզօծ:

գրած եւ ընդօրինակած ձեռագրերի ստացողներ են եղել իր ժամանակի նշանավոր դեմքերը: ՄՄ 2718 ձեռագրի⁴⁵ ստացողն է Փիլիպոս արքեպիսկոպոսը, որը, ինչպես վերեւում նշել ենք, Զմյուռնիայի նվիրակն ու առաջնորդն էր (1816-1821 թթ.)⁴⁶:

Երուսաղեմի Հ^ր 102 ձեռագրի⁴⁷ ստացողն է Կիրակոս արք. Երուսաղեմացին (1783-1850 թթ.), ով հայտնի է նաեւ Սաղիմացի Կիրակոս Մնացականյան անվամբ: Ինչպես արդեն նշել ենք, նա նաեւ Վանանդեցու 2 ձեռագրերի ընդօրինակողն է (եղմ. ձձ. 763, 2877): Կիրակոս Երուսաղեմացու հայրը Մնացական Զուղայեցին էր, իսկ եղբայրը՝ Գեւորգ վարդապետը: Կիրակոս Երուսաղեմացին Ս. Հակոբի վանքի միաբան էր: Եպիսկոպոս է ձեռնադրվել 1815 թ.: Նա 1846-1850 թթ. եղել է Երուսաղեմի պատրիարք⁴⁸:

Նշանավոր ստացողներից էր Գրիգոր Կոստանդյանը⁴⁹: Նա Զմյուռնիայի հայ գաղթօջախի լուսավորչալ դեմքերից էր, Վանանդեցու աշակերտը: Նրա կրին էր Հռիփսիմե Կոստանդյանը, որի ջանքերով վերականգնվել է Զմյուռնիայի 1896 թ. այրված օրիորդաց վարժարանը՝ նրա պատվին վերանվանվելով Հռիփսիմյան⁵⁰: Նրանց որդին էր Զմյուռնիաում հայտնի հասարակական գործիչ, հրապարակախոս Գալուստ Կոստանդյանը:

Վանանդեցու ձեռագրերի ստացողներից էր Ստեփանոս Տփիսիսեցին⁵¹,

⁴⁵ ՄՄ ձեռ. 2718-Պետրոս Բերթումեան, Մատենագրությունք, 1817 թ., 1820 թ.: Տեղ՝ Ձմիւռնիա: Գրիչ՝ Յովի. Միրզայեան Վանանդեցի: Ստացող՝ Փիլիպպոս արքեպիսկոպոս: Նիւթ՝ թուղթ: Մեծություն՝ 29,7x19,5: Գրություն՝ երկսիւն: Գիր՝ նոսրգիր: Տող՝ 36-37: Կազմ կաշեկազմ ստուարաթուղթ:

⁴⁶ Տե՛ս Ա. Խառատյան, Զմյուռնիայի տերունի թեմի առաջնորդները, ՊԲՀ, թ. 2, 2016, էջ 14-31:

⁴⁷ Եղմ ձեռ. 102 (Ա) - Յակոբ Մարկանտոնիոս, Պարտեզ Հովուաց, 1820 թ.: Տեղ՝ Ձմիւռնիա: Գրիչ՝ Յովիան քահանայ Միրզայեան: Ստացող՝ Կիրակոս արքեպիսկոպոս Երուսաղեմացի: Նիւթ՝ թուղթ: Մեծություն՝ 32x21x3: Գրություն՝ երկսիւն: Գիր՝ նոսր շղագիր: Տող՝ 42: Կազմ կաշեկազմ խաւաքարտեայ, քայքայուած: Կնիք՝ «Ք. Ծ. Կիրակոս եպիսկոպոս, 1817»:

⁴⁸ Տե՛ս Մկրտիչ Աղաճունի, Միաբանք եւ այցելութ Հայ Երուսաղեմի, Երուսաղեմ, 1929, էջ 206-207:

⁴⁹ ՄՄ ձեռ. 3312 - Տեսարան Հանդիսիցն Հայկայ, Արամայ Եւ Արայի, Յովհաննէս Վանանդեցի, 1829 թ.: Տեղ՝ Ձմիւռնիա: Գրիչ՝ հեղինակը: Ստացող՝ Գրիգոր Կոստանդեան: Նիւթ՝ թուղթ: Մեծություն՝ 20,44x15: Գրություն՝ միասիւն: Գիր՝ նոսրգիր: Տող՝ 28: Կազմ ստուարաթուղթ:

⁵⁰ Տե՛ս ՀՄՀ, հտ. 5, Երեւան, 1979, էջ 615:

⁵¹ Ստեփանոս Տփիսիսեցին Զմյուռնիայում որպէս ստացող հիշատակվում է դեռեւս 1802 թ-ից: Տե՛ս ՄՅՀՁ, հտ. Թ., խմբագրությամբ՝ Գ. Տե ր-Վարդանյանի, Երեւան, 2017 թ., ձեռ. 2758, էջ 391:

նույն ինքը՝ Ստեփանոս Ենովքյան Թիֆլիզեցին⁵²: Ստեփանոս եպիսկոպոս Թիֆլիզեցին էջմիածնի միաբան էր: Նա 1812 թ. մի ձեռագրում (ՄՄ ձեռ. 163, գրիչ՝ Միրզայան Վանանդեցի) հիշատակվում է Զմյուռնիայի նվիրակ Մարտիրոս արքեպիսկոպոսի (1797-1816 թթ.) փոխանորդ: 1816 թ. եղել է էջմիածնի վարժարանի տեսուչ: 1819 թ. փետրվարին նշանակվել է «տոմարագիր վասն ամենայն ելից եւ մտից Սրբոյ Աթոռոյ»⁵³, եղել է Շիրակի թեմի առաջնորդ, 1821-1825 թթ. Զմյուռնիայի նվիրակ, 1827 թ. դեկտեմբերի վերջին մեկնել է Թավրիզ՝ պարսկահայերի գաղթը հորդորելու համար: Ստեփանոս Ենովքյան Թիֆլիզեցին ստացողն է Վանանդեցու երեք ձեռագրերի՝ ՄՄ ձեռ. 139 (Ժողովածու, 1806 թ.), ձեռ. 163 (Մարտիրոս Պէքանեան, Անալոճիա, 1812 թ., Զմիւռնիա), ձեռ. 1938 (Ժողովածոյ, 1816 թ., Զմիւռնիա)⁵⁴:

Վանանդեցու մեզ հասած ամենաուշ ձեռագիրը թեեւ գրվել է 1829 թվականին, սակայն նա աշխատել եւ ստեղծագործել է մինչեւ իր կյանքի վերջը. «...տակաւին մինչեւ 'ի վերջին ամս կենաց իւրոց զպաշտօն իւր քահանայական եւ վարժապետական անձանձիր կատարէր, միայն 'ի սրբագործութենէն հրաժարեալ յաղագս տկարութեան...»⁵⁵: Շուրջ տասը տարի տառապելով սուր հոգացավով՝ անասելի տանջանքներից հետո նա 1840 թ. փետրվարի 3-ին 68 տարեկան հասակում կնքում է իր մահկանացուն:

Ամփոփելով այս անվանի վարժապետի, գրչի, հոգեւորականի գործունեության ներկայացումը՝ արձանագրենք, որ Հովհաննես Միրզայան Վանանդեցին, շուրջ երեսուն տարի անմնացորդ նվիրումով ծառայելով զմյուռնիահայությունը, դարձել է համայնքի մշակութային կյանքի

⁵² Չնայած տարբեր աղբյուրների ցանկերում Ստեփանոս Տփիսիսեցին եւ Ստեփանոս Ենովքյան Թիֆլիզեցին համարվել են երկու տարբեր անձինք, այնուամենայնիվ, ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ խոսքը միեւնոյն մարդու մասին է: Համանուն կարծիքի է նաեւ մեր գործընկեր Արսեն Հարությունյանը. տես **Ա. Հարությունյան**, Վաստակաշատ հոգեւորականը. Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Ենօքեան, «Բազմավէպ», թ. 3-4, 2014, էջ 140-160:

⁵³ Տես **Վ. Գալամդարյան**, Էջեր Սուրբ Էջմիածնի տպարանի պատմությունից, «Էջմիածին», 1958, Թ., էջ 35:

⁵⁴ Տես ՄՅՀԶ, հտ. 2., խմբագրությամբ՝ Գ. Տեր-Վարդանյանի, Երեւան, 2012 թ., էջ: Յուցակում, ըստ ձեռագրի հիշատակարանի, հարցականով գրիչ է նշված ստացող Ստեփանոս Տփիսիսեցին (թ. 2ա). «...եւ ապա ընդօրինակեալ 'ի Զմիւռնիա քաղաքի, 'ի խնդրոյ Ստեփանոս շնորհազարդ վարդապետի Տփիսիսեցոյ՝ բնիկ միաբանի Սրբոյ Աթոռոյն Էջմիածնի, ընդ Յովհաննոս Միրզայեան Վանանդեցոյ յամին 1816, յԱպրիլի ԻԸ. (28)»: Այնինչ, մեր ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ այս ընդօրինակության գրիչը Վանանդեցին է՝ ընդօրինակեալ... ընդ Յովհաննոս Միրզայեան Վանանդեցոյ»:

⁵⁵ Տես **Յ. Վանանդեցի**, Ոսկի Դար Հայաստանի, էջ 14:

եւ պատմութեան անբաժանելի մասը: Գրչի եւ ընդօրինակողի առաքելութիւնը Վանանդեցին կատարել է ամենայն բարեխղճութեամբ՝ նպաստելով հայ հոգեւոր գրականութեան տարածմանը, գրչութեան արվեստի հարստացմանն ու շարունակական զարգացմանը: Նա գրաբարալեզու աշխատութիւնները թարգմանել է աշխարհաբարի, կատարել է բնագրային համեմատութիւններ, քննել, վերաշարադրել ու մեկնել է դրանք՝ հասանելի դարձնելով ընթերցողների ավելի լայն շրջանակներին:

Որպէս ավարտ՝ կցում ենք վաստակաշատ գործչի դամբարանի վրայի մակագրութիւնը.

Հեղինակի ոսկեդարու
Զքոյդ երգել ո՛ր ննջեադ
Տուր զքո գրիչ ի նուագ
Մատիցէ որ անկարողն է
զըստ արժանւոյն ձօնել յարգ:
Ոչ եւ ընդ այս տարակոյս ինչ
Եւ ոչ մտաց երաշխէպ
զի որ արդիւնք են քո ընտիր
լիցին ստոյգ բանավէպ:
Պերճ այդ արձան ընդ քոց շնորհաց
Մեծ տէր Յովհան Միրզաեան
աւագերէց եւ վարժապետ
նշոյլ ազգիս Արամեան:
Թէ քո անուն յաւելուն փառս
սակայն եւ այնք անցաւոր
զի քեզ յերկինս պատրաստեալ կան
քոց վաստակոց տրիտուր.
Ծնեալ յամի տեառն 1772
վախճանեալ յՅն Փետրվ[ա]ր
1840⁵⁶:

⁵⁶ Տե՛ս Հ. Քոսեան, Հայք ի Զմիւռնիա եւ ի շրջակայս, Զմիւռնիա եւ Հայք, հտ. Ա., Վիեննա, 1899, էջ 100:

**Ընդհանուր ցանկ
Հովհան Վանանդեցի Միրզայանի գրած եւ ընդօրինակած ձեռագրերի**

Հավաքածու	Ձեռագրի համար	Տարեթիվ	Գրչության վայր	Ստացող	Բովանդակություն
ՄՄ	6023	ԺԹ. դար (1804-ից հետո)	Զմիռնիա(°)		Յովհաննէս Միրզայեան Վանանդեցի, Մատենագրութիւնք
ՄՄ	927	ՌՄԾԵ. -1806թ.	Զմիռնիա	Ստեփան Եպիսկոպոս Ենօքեան(°)	Ժողովածոյ
ՄՄ	8809	1807 թ.	Զմիռնիա		Կոտնելիոս Ալափիտեայ, Մեկնութիւն Գրոցն Մովսիսի
ՄՄ	163	ՌՄԿԱ. -1812 թ.	Զմիռնիա	Ստեփանոս Տփիսիսեցի	Մարտիրոս Պէքասնեան, Անալոճիա
ՄՄ	176	ՌԾԿԲ. -1813 թ.	Զմիռնիա		Ժողովածոյ
ՄՄ	5010	1814 թ.	Զմիռնիա		Աղեքսանդր Գալամաթօ, Անտառ Նորագոյն Ստածմանց
ՄՄ	1938	ՌՄԿԵ. -1816 թ.	Զմիռնիա	Ստեփանոս. վրդ. Տփիսիսեցի	Ժողովածոյ
ՄՄ	5763	1816 թ.	Զմիռնիա		Յովհաննէս Միրզայեան Վանանդեցի, Ներքողեանք
Վիեննա Տաշեան Յուցակ	1115	1816 թ.(°)	Զմիռնիա(°)	Հ. Միրզայեան Վանանդեցի	Առաջնորդ Նամակագրութեան, Յովհան Միրզայեան Վանանդեցի
ՄՄ	4605	1817 թ.	Զմիռնիա	Յակոբ Միրզայեան	Կոտնելիոս Ալափիտեայ, Մեկնութիւն Գրոցն Մովսիսի
ՄՄ	2718	1817 թ., 1820թ.	Զմիռնիա	Փիլիպպոս արք.	Պետրոս Բերթումեան, Մատենագրութիւն
Եղմ.	102 (Ա)	1820 թ.	Զմիռնիա	Կիրակոս արք. Երուսաղեմցի	Յակոբ Մարկանտոնիոս, Պարտեզ Հովուաց
ՄՄ	8634	1822 թ.	Զմիռնիա		Յովհան Պօնայի Կարդինալ, Կերակուր Քահանայից
Եղմ.	221	1822 թ.	Զմիռնիա		Կերակուր Քահանայից, թրգմ. Վարդան արեղայ
Արմաշ	136	1822 թ.		Հ. Միրզայեան Վանանդեցի	Կերակուր Քահանայից

Ղալաթիո Ազգային Մատենադարան	35	1825 թ.	Զմիռնիա		Պարտեզ Հովուաց
ՄՄ	4030	1828-1829 թթ.	Սեւան	Անտոն արեղայ Թիֆլիսեցին	Կոտնելիոս Ալափիտեայ, Մեկնութիւն Գրոցն Մովսիսի
ՄՄ	3312	1829 թ.	Զմիռնիա	Գրիգոր Կոստանդեան	Յովհաննէս Վանանդեցի, Տեսարան Հանդիսիցն Հայկայ, Արամայ եւ Արալի
Վիեննա Տաշեան ցուցակ	436	ԺԹ. դ.			Հատակոտորք

Ընդհանուր ցանկ
Հովհան Վանանդեցու ձեռագրերից արված ընդօրինակությունների

Հավաքածու	Ձեռագիր	Ժամանակ	Տեղ	Գրիչ	Ստացող	Բովանդակություն
ՄՄ	5373	1805 թ., 1823 թ.	Լիմ	Յակոբ Բաղիշեցի (Ա), Յակոբ Թօփուզեան (Բ)		Ժողովածու
ՄՄ	139	1806 թ.			Ստեփաննոս Տիխիսեցի	Ժողովածու
ՄՄ	8826	ԺԹ. դ. (1807-ից հետո)				Ժողովածու
ՄՄ	175	1818-1819 թթ.	Զմիռնիա	Կարապետ Եղիազարեան Սարգսեան Վաղարշապատեցի		Ժողովածու
ՄՄ	8902	1825 թ., 1840 թ.	Օրթագիւղ (Ա), Խում Խաբու (Բ)	Գրիգոր Փէշտըմալճեան	գրիչը	Ժողովածու
Եղմ.	3560	1826 թ.	Եգիպտոս	Հայրապետ սրկ. Տէր-Գրիգորեան Գաղատացի (2-րդ մասի)	գրիչը	Ժողովածու (2-րդ մասը Կերակուր Քահանայից)
Եղմ.	1850	1827 թ.	Երուսաղէմ	Թագուիի մայրապետ Գէորգեան, Գաղատացի	գրիչը	
Թիֆլիսի ձեռագրացուցակ	8	1828 թ.	Կարմիր վանք	Մովսէս Կիրակոսեան		

ՄՄ	2641	ՌՄՁԱ-1832	Կոստանդնուպոլիս	Գրիգոր Կարնեցի Շաքաճեան	գրիչը	Հովհան Միրզայեան Վանանդեցի, Տեսարան Հանդիսիցն Հայկայ, Արամայ եւ Արայի
Եղմ.	360	1833 թ.	Զմիտին	Դավիթ վրդ. [Կարնեցի]		Կերակուր Քահանայից
ՄՄ	9261	1833, 1834 թթ.	Մոսկվա, Պետերբուրգ			Ժողովածու
Եղմ.	763	1837 թ.	Կոստանդնուպոլիս	Կիրակոս եպս. Երուսաղէմացի		Տեսարան Հանդիսից (Հովհ. քին. Միրզայեան)
ՄՄ	9619	ԺԹ. դ.				Երգարան
Եղմ.	2877	1837 թ.	Կ. Պոլիս	Կիրակոս եպս. Երուսաղէմացի	գրիչը	Տեսչութիւն Հովուական (Ա), Փէնտի Աղդար (Բ)
Եղմ.	2127	1855 թ.	Երուսաղէմ	Աստուածատուր սրկ. Խարբերոցի		Կերակուր Քահանայից
Եղմ.	2076	1856-1857 թթ.	Երուսաղէմ	Աստուածատուր սրկ. Տէր Յովհաննէսեան	գրիչը	Ժողովածու
Եղմ.	2924	1863 թ.	Երուսաղէմ	Սարգիս սրկ. Գէորգեան, Պրուսացի	գրիչը	Ճարտասանութիւն
ՄՄ	9770	1881-1882 թթ.	Գանձակ	Մկրտիչ Մահտեսի-Աղաճանեան-Իսահակեան	գրիչը	Ժողովածու
Եղմ.	2256					Կերակուր Քահանայից
Եղմ.	3605	1902 թ.	Երուսաղէմ	Մովսէս Թութլուեան, Այնթապցի		
Եղմ.	3666					Ճարտասանութիւն
Եղմ.	3698					Ճարտասանութիւն
Արմաշ	168	ԺԹ. դ.	Պրուսա եւ այլն			Ժողովածու

РЕЗЮМЕ

Мирзаян Ованес Ванандеци является одним из видных представителей армянской интеллигенции Смирны. Он родился в 1772 году. Начальное образование получил в пустыни Ктуц, а в 20 лет отправился в Константинополь и продолжил обучение в училище «Майр дпраноц».

В годы его учебы школьным куратором был Шнорк Мкртич Миричанян, по поручению которого 26 апреля 1798 года Ованес Ванандеци отправляется в Смирну и становится первым учителем в месроповской гимназии, занимая там также должность инспектора. Здесь после восемнадцати с половиной лет преподавания он рукополагается в диаконы, а затем – во священники.

В Смирне Ованес Ванандеци начинает свою педагогическую и творческую деятельность. Он пишет пространные речи, эпосы, романы («Знаменитые дела Айка, Арама и Ара», «Золотой век Армении», «Солнечная Армения» и другие).

Ованес Ванандеци был также прилежным писцом. Еще в молодости он получал заказы и переписывал рукописи, богословские, филологические, философские и прочие труды, большая часть из которых хранится в Матенадаране. Рукописи, принадлежащие Ованесу Ванандеци, не раз переписывались не только им, но и его современниками и их приемниками.

Нами предоставлен общий список созданных Ованесом Ванандаци рукописей, а так же список рукописей, послуживших исходными образцами для переписчиков последующих времен.

SUMMARY

Hovhannes Mirzayan Vanandetsi was one of Smyrna's most famous intellectuals. He was born in 1772 in Van. He received his primary education in Ktuts Monastery, then, at the age of twenty, he moved to Constantinople and continued his education at "Mayr Dpratur" college. During his school years the supervisor was Shenorhk Mekertich Mirijanian, who delegated him to Smyrna on April 26, 1798. There he became the first teacher and supervisor of Mesropian School, where he taught for more than eighteen years. Later, he was ordained deacon and then - priest.

In Smyrna, H. Vanandetsi undertook pedagogical and creative activities. He wrote voluminous allocutions, heroic poems and ballads ("Scenes of Hayk's, Aram's and Ara's Heroic Deeds", "Armenia's Golden Age", "To Sunlit Armenia", etc.). Vanandetsi was also a diligent scribe. Even as a young man, he mastered the art of manuscript writing and received orders to copy manuscripts. The codices written and copied by Vanandetsi, most of which are now kept in Yerevan Matenadaran (manuscript library), cover a wide range of fields, including religion, philology, philosophy etc. H. Vanandetsi's manuscripts were also copied by his contemporaries, as well as by later scribes.

In this article we have provided the general list of manuscripts written and copied by H. Vanandetsi, as well as of his manuscripts copied by other scribes.